MINIATYURA SAN’ATI NAMUNALARIDA SHARQ XALQLARI BADIIY-MADANIY MEROSI TALQINI

Sulaymonov Asqarali
Toshkent Arxitektura-qurilish universiteti
“Muhandislik grafikasi” kafedrasi professori
e-mail: sulaymonovasqarali@gmail.uz

Annotatsiya: maqolada Sharq miniatyura san’ati namunalarida tarixiy xotira, adabiy syujetlar, me’moriy muhit va kundalik turmushning badiiy talqiniga oid ma’lumotlar keltirilgan. Hirot, Safaviylar va Usmonli maktablari misolida tasviriy uslub hamda madaniy meros o‘rtasidagi bog‘liqlik qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Sharq miniatyurasi, madaniy meros, kitobat san’ati, Hirot maktabi, Temuriylar davri madaniyati, Behzod fenomeni, badiiy talqin, badiiy meros, kompozitsiya.

Sharq xalqlarining badiiy-madaniy merosi faqat yozma tarixiy manbalar va me’moriy yodgorliklarda emas, balki qo‘lyozma kitoblarga ishlangan miniatyuralarda ham aks etgan. Ushbu asarlarda sharq xalqlarining san’ati va madaniyati davr kishilarining kiyinish madaniyati, saroy va shahar muhiti, turmush marosimlari,

me’moriy inshootlar, tabiatga munosabat hamda adabiy qahramonlar haqidagi tasavvurlar badiiy shaklda namoyon bo‘ladi. Shu bois miniatyurani tarixiy voqelikning oddiy nusxasi emas, balki muayyan ijtimoiy va estetik qarashlar vositasida qayta yaratilgan vizual manba tarixning obyektiv talqini sifatida baholash lozim. Mazkur maqolaning maqsadi Sharq miniatyura maktablari misolida badiiy tasvir va madaniy merosning o‘zaro bog‘liqligini aniqlashtirishdan iborat.

Sharq miniatyura san’ati asarlarini badiiy-kompozitsion tahlil yondashuvlari miniatyurachi rassomlarning badiiy merosga nisbatan yondashuvlarini ochib berish imkonini beradi. Tahlilning birinchi yo‘nalishi qo‘lyozma va miniatyuraning tarixiy-madaniy kontekstini, ikkinchisi tasviriy detal va ramzlarning ma’nosini, uchinchisi esa turli maktablarda rang, chiziq, makon va syujetga ko‘ra kompozitsion yechimini qiyoslashni nazarda tutadi [Swietochowski M.: 49-71]. Bunda miniatyura tarixiy voqelikning tasviriy talqini sifatida mustaqil tasdiqlovchi hujjat sifatida emas, boshqa yozma va moddiy manbalar bilan solishtiriladigan badiiy dalil sifatida qaraladi.

Sharq kitobat san’ati xattotlik, lavha, hoshiyalash, zarhal bezak va rangtasvirning yaxlit tizimidan tarkib topgan. Miniatyura matn mazmunini ko‘rsatish bilan cheklanmay, undagi voqeaga muayyan badiiy munosabat bildiradi. Doston va tarixiy asarlarga ishlangan tasvirlarda voqealar ko‘pincha bir nechta makoniy qatlamlarda ifodalanadi: bino ichki qismi, bog‘, ko‘cha va tabiat manzarasi bitta kompozitsiyada uyg‘unlashadi [Dimand M.S.:52]. Bunday tuzilish Sharq tasviriy tafakkurining o‘ziga xosligini namoyon etadi. U Yevropa Uyg‘onish davriga xos yagona ko‘rish nuqtasiga asoslangan perspektiva bilan aynan bir xil tamoyilga bo‘ysunmaydi. Tasvirning ustuvor jihati shartlilik prinsipi asosida real voqelikni tasvirlashga yo‘naltirilgan.

XIV-XV asrlarda kitobat san’atining rivojlanishida Temuriylar saroyidagi ilmiy-adabiy muhit alohida ahamiyat kasb etdi. Hirot hukmdorlik va madaniy hayot markazlaridan biriga aylangan davrda qo‘lyozmalar yaratish, bezash hamda ularga miniatyuralar ishlash yuqori badiiy darajaga ko‘tarildi. Hukmdorlar va amirlarning homiyligi xattot, musavvir, muzahhib hamda sahhoflar faoliyatini birlashtirgan kitobat ustaxonalarining rivojlanishiga zamin yaratdi. Ushbu jarayon Sharq qo‘lyozmasini matn, tasvir va bezakning yagona san’at asari sifatida shakllantirdi [Yalman S.:1370]. Bu asarlar sharq xalqlarining badiiy madaniy merosi sifatida dunyoning eng nufuzli muzey, galereya hamda kutubxonalarida saqlanmoqda.

Hirot maktabi ijodiy tajribasini anglashda Kamoliddin Behzod nomi muhim o‘rin tutadi. Uning nomi bilan bog‘langan asarlarda shakllarning ritmik joylashuvi, me’moriy detallar aniqligi, insonlar o‘rtasidagi munosabatlar va kundalik hayotga xos epizodlar murakkab kompozitsiya tarkibida tasvirlanadi. Biroq miniatyura asarlarini

Behzodga nisbat berishda qo‘lyozmaning sanasi, nusxalanish tarixi va muzey kataloglaridagi atributsiyani tekshirish muhimdir. Zero, ayna shu yo‘l bilan, birinchidan, tarixiy voqelikning obyektivligi, ikkinchidan, tarixiy badiiy meros sifatidagi ahamiyatiga aniqlik kiritiladi. Ijodkorning individual uslubini butun Hirot ustaxonasi an’analari bilan aynanlashtirmaslik lozim [Jumaboyev N.P.: 139-145]. Bu fikrni aniq asar misolida tekshirish mumkin. Metropoliten san’at muzeyida saqlanayotgan Sa’diyning “Bo‘ston” asari qo‘lyozmasining “Yusuf va Zulayho” lavhasi (taxminan 1525-1535-yillar, Buxoro; inv. 1974.294.4) Hirotda ko‘chirilgan bo‘lishi mumkin bo‘lgan matnning keyinchalik Movarounnahr badiiy muhitida tasvir bilan boyitilganini ko‘rsatadi. Muzey tavsifida qayd etilgan ushbu provenans Sharq qo‘lyozma madaniyatida adabiy syujet va rassomlik maktablari hududlararo almashinuvini tahlil qilishga asos bo‘ladi. “Yusuf va Zulayho” syujetini muayyan rassomga faqat umumiy uslubiy o‘xshashlik orqali nisbat berish yetarli emas; bunda qo‘lyozmaning sanasi, yaratilish joyi va katalog ma’lumotlari muhimdir [The Metropolitan Museum of Art, inv. 1974.294.4]. Miniatyuralarda aks etgan me’moriy muhit tarixiy-madaniy merosni tadqiq etish uchun ayniqsa qimmatli. Peshtoq, ravoq, ustun, koshin, hovli va bog‘ kabi me’moriy inshoot elementlari faqat sahna fonini yaratmaydi, balki voqeaning saroy, madrasa, uy yoki jamoat makonida sodir bo‘layotganini belgilaydi. Me’moriy tasvirlarni mavjud obidalar bilan qiyoslash tarixiy tasavvurni kengaytiradi, ammo miniatyuradagi bino detallarini aniq yodgorlikning o‘lchamli chizmasi sifatida talqin etish metodik jihatdan noto‘g‘ri. Musavvirlar real me’moriy kuzatuvni dekorativ umumlashtirish va ramziy tartib bilan uyg‘unlashtirganlar.

Sharq miniatyurasining madaniy mazmunini yoritishda adabiyot bilan bog‘liqlik ham asosiy o‘rin tutadi. Nizomiy, Sa’diy, Firdavsiy, Jomiy va Alisher Navoiy asarlari bilan aloqador tasviriy an’analar axloqiy tanlov, adolat, ilm, muhabbat va hukmdorlik haqidagi g‘oyalarni ko‘rgazmali badiiy shaklda ifodalagan. Bir syujetning turli davr va maktablardagi talqinlari qiyoslanganda nafaqat kompozitsion farqlar, balki o‘zgargan estetik did va ijtimoiy ideal ham ko‘rinadi. Demak, kitob miniatyurasi adabiy matnning bezagi bo‘lish bilan birga, uning davr madaniyatidagi qabul qilinishi va qayta talqin qilinishidan dalolat beradi.

Yana bir dalil – Abdurahmon Jomiyning “Yusuf va Zulayho” asariga ishlangan, 1523-1524-yillarga oid “Zulayho Yusufning kiyimidan tutmoqda” miniatyurasidir. Metropoliten muzeyi ushbu varaqni hozirgi O‘zbekiston hududi, Buxoro bilan bog‘laydi. Lavhada qahramonlar harakati va saroy interyeri adabiy voqeaning axloqiy-ruhiy mazmunini ochuvchi vizual unsurlarga aylangan. Ikki qo‘lyozmani

qiyoslash bir adabiy mavzuning turli kitobat an’analarida qayta ishlab chiqilganini anglatadi. Bunda bezak, sahna qurilishi va obrazlar o‘rtasidagi nisbat mustaqil tahlil mezoni bo‘lishi kerak [The Metropolitan Museum of Art, katalog, 455023]. Ayni paytda alohida etirof etish joizki, har ikki namuna ham madaniy meros maqomida qaralishi mumkin.

Safaviylar davridagi rangtasvir an’analari temuriylar kitob san’ati tajribasini davom ettirish bilan birga yangi did va buyurtmachi ehtiyojlari ta’sirida o‘zgardi. Ayrim kompozitsiyalarda dekorativlik kuchaydi, alohida varaqlarga ishlangan tasvirlar va albomlar kengroq tarqaldi [Swietochowski M.: 49-71]. Bu o‘zgarishlarni oddiy ravishda bir maktabning ikkinchisiga almashinuvi deb emas, balki ustaxonalar o‘rtasidagi uslubiy davomiylik va badiiy izlanishlar sifatida talqin qilish lozim.

Usmonli miniatyura san’ati ham Sharq badiiy merosining muhim tarkibiy qismidir. Unda tarixiy voqealar, harbiy yurishlar, saroy marosimlari, shahar makoni va hukmdorlik timsollari tasvirlangan qo‘lyozmalar muhim o‘rin egallaydi. Matrakchi Nasuhga oid topografik tasvirlarda shaharlarning me’moriy tuzilishi va yo‘l manzaralarini ifodalashga intilish seziladi. Naqqosh Usmon bilan bog‘liq an’analarda esa saroy tarixini bayon qilish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bunday asarlar tarixshunoslik va san’atshunoslik uchun tutash tadqiqot maydonini yuzaga keltiradi, ammo ulardagi manzaralar ham badiiy tanlov va shartlilikdan xoli emas.

Madaniy merosning miniatyuralardagi talqinini o‘rganishda uch ilmiy muammo mavjud. Birinchisi, ayrim tasvirlarning muallifi va yaratilgan davrini ishonchli belgilash murakkabligidir. Ikkinchisi, badiiy shartlilik bilan tarixiy voqelik orasidagi chegarani aniqlash zaruratidir. Uchinchisi, qo‘lyozmalar turli muzey va kutubxonalarda saqlangani bois ularni yagona qiyosiy tizimda o‘rganishning qiyinligidir. Bu muammolarni hal etishda katalog tavsiflari, provenans ma’lumotlari, yozma manbalar, me’moriy qiyoslar va ikonografik tahlilni birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq.

Miniatyura namunalari madaniy merosni avlodlarga yetkazishning ta’limiy vositasi hamdir [Sulaymonov A.: 117-121]. Ijtimoiy manbalarda keltirilgan qarashlardan kelib chiqib, miniatyuralarni ta’limda qo‘llashni ‘Tarixiy kontekstni aniqlash – kompozitsiya jihatidan tasviriy tuzilishni tahlil qilish – madaniy belgilarni izohlash – boshqa manbalar bilan qiyoslash – asosli xulosa chiqarish” izchilligida tashkil etish miniatyuralarni badiiy madaniy meros sifatidagi ahamiyatini oshiradi. Ushbu ketma-ketlik metodik tavsiya bo‘lib, uning samaradorligini alohida empirik tadqiqotda baholash talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, Sharq miniatyura san’ati tarixiy xotira va badiiy tafakkur uyg‘unlashgan ko‘p qatlamli madaniy hodisadir. Unda xalq turmushi, adabiy-estetik qadriyatlar, saroy marosimlari va me’moriy muhit rang, chiziq, kompozitsiya hamda ramziy obrazlar orqali qayta talqin etiladi. Hirot, Safaviylar va Usmonli maktablari o‘rtasidagi davomiylik hamda tafovutlar Sharq xalqlari badiiy-madaniy merosining rang-barangligini ko‘rsatadi. Miniatyuralardan tarixiy manba sifatida foydalanish ularni yozma va moddiy dalillar bilan qiyoslashni, san’at asari sifatida o‘rganish esa individual uslub va davr estetik mezonlarini hisobga olishni talab qiladi. Bunday fanlararo yondashuv qo‘lyozmalarni raqamlashtirish, muzey fondlarini ilmiy tavsiflash va madaniy merosni ta’limda mazmunli o‘rganish uchun istiqbolli yo‘nalishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Dimand M.S. A Guide to an Exhibition of Islamic Miniature Painting and Book Illumination. – New York: The Metropolitan Museum of Art, 1933. – 52 p.
2. Jumaboyev N. P. Kamoliddin Behzodning sharqona tasviriy san’at uslubi va asarlari tahlili // Oriental Art and Culture. – 2020. – III. – B. 139-145.
3. The Metropolitan Museum of Art. “Yusuf and Zulaikha”, Folio 51r from a Bustan of Sa‘di. Taxm. 1525-1535, Buxoro. Inv. 1974.294.4. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452672 (murojaat: 11.10.2026).
4. The Metropolitan Museum of Art. “Zulaikha Seizing the Skirt of Joseph’s Robe”, Folio of a Yusuf and Zulaykha of Jami. 1523-1524, Buxoro. Collection catalogue no. 455023. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/455023 (murojaat: 11.10.2026).
5. Sulaymonov A. Artistic and Aesthetic Education of Students by Means of Art Books // European Journal of Humanities and Social Sciences. – 2020. – No. 2. – P. 117-121. DOI: 10.29013/EJHSS-20-2-117-121.
6. Swietochowski M. The Development of Traditions of Book Illustration in Pre-Safavid Iran // Iranian Studies. – 1974. – Vol. 7, No. 1–2. – P. 49-71. DOI: 10.1080/00210867408701456.
7. Yalman S. (based on L. Komaroff). The Art of the Timurid Period (ca. 1370-1507) // Heilbrunn Timeline of Art History. – The Metropolitan Museum of Art, 2002. https://www.metmuseum.org/ko/essays/the-art-of-the-timurid-period-ca-1370-1507 (murojaat: 11.10.2026).